

KÖZÉP-EURÓPAI FALVAK 1990 UTÁN*

A volt szocialista országokban zajló átalakulás egyik nagy kérdése, hogy a mezőgazdasági termelés milyen új rendje alakul ki a közép-európai falvakban. Kik lesznek az átalakulás nyertesei, és kik a vesztesei? Az átalakulás hasonló módon zajlik-e a közép-európai falvakban, vagy pedig az egyes országokban már a szocializmus évtizedei alatt olyan különbségek alakultak ki a mezőgazdaságban, amelyek egészen eltérő fejlődést alapozhatnak meg? Választ keresve ezekre a kérdésekre, vizsgálatunk a munkát, a megélhetési forrásokat, és ezen belül különös részletességgel a földhöz, illetőleg a mezőgazdasági tevékenységhez való viszonyt állította a fókuszba.

Lengyelországban a mezőgazdaság mindvégig megmaradt a kis- és középparaszti magántermelés keretei között, Csehszlovákiában és Magyarországon viszont a kollektivizálás utáni évtizedekben felszámolódott a hagyományos értelemben vett parasztság. A szociológusok a hetvenes években e két (ma három) ország falvaiban zajló eseményeket az elparasztiatlanodás kifejezéssel jelölték. Ezekben az országokban tipikusnak számítottak az úgynevezett kettős háztartások, amelyekben a városi és a falusi életforma, a mezőgazdaságból és más forrásból származó jövedelmek sajátos kombinációi valósultak meg. Kérdés, hogy az egész gazdaság és benne a mezőgazdaság napjainkban zajló átformálódásában melyik ország van előnyösebb helyzetben. Lengyelország-e, ahol máig töretlenül létezik egyfajta paraszti hagyomány, vagy inkább Csehszlovákia utódállamai, ahonnan ezek a hagyományok mára szinte teljesen eltűntek, és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak egyszerű bér munkássá váltak, vagy inkább Magyarország, ahol részben feléledtek? Mi előnyösebb a mezőgazdaság kapitalizálódásához? A nemzedékek során felhalmozódott gazdálkodási tapasztalat, a föld és a jószágok szeretete, a gazdaság nagyságához mért piaci ismeret, vagy inkább olyan emberek, akik gazdasági erejüket vagy politikai hatalmukat, ha éppen ezt tartják kifizetődőnek, a mezőgazdaságban hasznosítják? Miként valósulhat meg a mezőgazdaság kelet- és közép-európai átalakulása: paraszttal vagy parasztok nélkül?

* Az alábbi frás a Commission of the European Communities által finanszírozott, Csehországra, Lengyelországra, Magyarországra és Szlovákiára kiterjedő *Rural Employment and Rural Regeneration in Post-Socialist Central Europe* című nemzetközi összehasonlító vizsgálatban született. 1994 második felében mind a négy országban sor került ugyanannak a közösen kidolgozott kérdőívnek a lekérdezésére egy-egy 1000 fős falusi mintán. Tanulmányunk a kérdőíves vizsgálat főbb eredményeit tartalmazza, helyenként kiegészítve a falvakról készült esettanulmányok anyagával.

Jelentős különbségek azonban nemcsak Lengyelország és a többi közép-európai ország között vannak. A valóság sokkal árnyaltabb, mert még azokban az országokban sem volt mindenütt egyforma a szövetkezetek működése, amelyekben ez volt a gazdálkodás domináns formája. Magyarországon a hetvenes évek végétől, nyolcvanas évek elejétől a szövetkezetek a mezőgazdasági magánvállalkozások egész sorát hozták létre: egyes termelési tevékenységeket „kihelyeztek” a kistermelés keretei közé. Ebben az időszakban jött létre egy sor csirkehizlalda, libatelep, tojatóház, fóliás zöldségkertészet. Az ekkor indult magánvállalkozások a mezőgazdaság mai átalakulását komoly mértékben képesek befolyásolni. Csehországban és Szlovákiában viszont teljes mértékben hiányzik ez az elmúlt évtizedben gazdaságilag megerősödött, és így a privatizációba is beleszólni képes csoport. Ott bürokratikusabb, merevebb gazdálkodási rend volt érvényben.

Végül megemlíthető, hogy még Csehország és Szlovákia között is jelentősek lehetnek a különbségek, noha a szövetkezetek és állami gazdaságok létrehozása, működtetése azonos elvek szerint történt. Szlovákiában az agrárnépesség belüli aránya közelebb áll a lengyelországihoz, mint a csehországihoz, így az átalakulásnak is eltérőek lehetnek az útjai.

A fent említett, országonkénti eltérések arra hívják fel figyelmünket, hogy ha meg akarjuk érteni a közép-európai falvak átalakulását, nem alkalmazhatunk egyetlen, a térség egészére érvényes elméletet. Mint látni fogjuk, Lengyelország és Magyarország 1994-es helyzete számos ponton hasonlít egymásra, ugyanakkor sok lényeges szempontból azok az országok mutatnak hasonlóságot, amelyekre korábban a termelőszövetkezetek dominanciája volt jellemző. Nincsenek tehát elméletig világosan megkülönböztethető útjai, típusai a térség mezőgazdasági átalakulásának, és még a kétségtelenül meglévő különbségekből sem szabad messzemenő következtetéseket levonni. Így például óvakodnánk attól, hogy előtérbe helyezzük az egyik országot a másik rovására. Meggyőződésünk, hogy nincs egyetlen jó megoldás, egyetlen követendő út. Elsősorban azt tekintjük tehát a feladatunknak, hogy számba vegyük a birtokunkban lévő legfontosabb adatokat, s majd csak dolgozatunk végén utalunk néhány megjegyzés erejéig az átalakulás országonkénti jellegzetes különbségeire.

A foglalkoztatottság és változásai

A nyolcvanas években a falusi népesség 50 százaléknál kisebb hányada dolgozott a mezőgazdaságban, bár a négy ország között e tekintetben szignifikáns¹ különbségek voltak. A mezőgazdaságban dolgozók aránya² Magyarországon volt a legkisebb (24%) és Lengyelországban a legnagyobb (48%). A Cseh és a Szlovák Köztársaság e két szélső érték között foglal helyet 31, illetőleg 37 százalékkal (lásd az 1. táblázatot). Figyelemreméltó, hogy a cseh és a szlovák me-

zőgazdaságban a nyolcvanas években magasabb volt a diplomások, illetve a vezetők aránya, mint a magyarban. Ez arra utal, hogy az átalakulás előtt a cseh-szlovák szövetkezetek és állami gazdaságok bürokratikusabbak voltak, ez a tény pedig megszabhatja a változások további irányát is.

Némi magyarázatot igényel az a mindennapi tapasztalatnak ellentmondó adat, amely szerint 1994-ben Csehországban és Szlovákiában több volt a magángazda, mint Magyarországon. A „titok” nyitja a mezőgazdaság eltérő támogatási politikája. Magyarországon – korábban 750 000, később 1 millió forintos bevételig – azok élveztek előnyt, akik kistermelőnek vallották magukat. Mezőgazdasági vállalkozónak csak az jelentkezett be, aki rögtön nagyban kezdett gazdálkodásba, vagy aki a kárpótlási folyamatban nemcsak volt földje valamilyen hányadát, hanem egészét vissza akarta szerezni. Emiatt sok gazda még akkor is kistermelőként tartatta magát nyilván, ha valójában teljes idejű gazdálkodó volt. Ezzel szemben Csehszlovákia utódállamaiban a mezőgazdasági vállalkozók két évig adómentességet élveznek, ezért olyanok is ezt a státuszt választják, akiknek gazdasága kicsi, és önmagában nem biztosítja a család megélhetését.³

A szocializmus évtizedeiben sok tekintetben az állandóság jellemezte ezeket az országokat. Minden fluktuáció ellenére általános volt, hogy sokan szinte egész aktív korukat egy vagy két munkahelyen töltötték el. Ebben a tekintetben 1989 után nagy változás történt. Az 1980-as évekre jellemző azonos vagy hasonló szintű munkahelyet Magyarországon tudták a legkevésbé megőrizni (38%), a másik három országban ez az aktív keresők 51–54 százalékának sikerült (a 2. táblázat első két sorának összege).

A táblázat „inaktívvá lett” rovatába azok kerültek, akik öregségi nyugdíjasok, rokkantnyugdíjasok vagy háztartásbeliek lettek. Abban nincs lényeges különbség az országok között, hogy milyen arányban lettek (főleg nők) háztartásbeliek: Csehországban 2, Magyarországon 1, Lengyelországban 2, Szlovákiában 1 százalék. A nagy különbségek a nyugdíjba vonulásból származnak. Az öregségi nyugdíjba vonulók aránya 29 százalékkal Magyarországon a legmagasabb (a Cseh Köztársaságban 6, Lengyelországban 12, a Szlovák Köztársaságban 10%). Ez nemcsak a korösszetételből fakad, hanem abból is, hogy a munkahelyek megszűnése a cseh és a szlovák folyamatnál gyorsabb és nagyobb arányú volt. A munkahelyek 1990-től kezdődő nagyarányú megszüntetése idején sok vállalat a kordedvezményes nyugdíj igénybevételét tartotta a leghumánusabb módszernek.

Jellegzetes eltérés van a Csehszlovákiából lett két ország, valamint Magyarország és Lengyelország között abban is, hogy mennyien mentek rokkantnyugdíjba: a Cseh és a Szlovák Köztársaságban 2–2 százalék, Lengyelországban 12, Magyarországon 10 százalék. Bár a rokkantosság nem független az egészségi állapottól, a magas arányban szerepe van a társadalmi-gazdasági változásoknak is, amelyek Lengyelországban és Magyarországon gyorsabbak és radikálisabbak voltak, mint a másik két országban. Egyrészt sokan a szó szoros értelmében „belebetegedtek” a stabilitás megszűnésébe, az új rendszerrel együtt támadt bizonytalanságba. Másrészt a korábbi években sokan nem tökéletes egészségi állapotban is dolgoztak, együtt élve bizonyos betegség-tünetekkel. Amikor 1990-től kezdődően megindult a munkahelyek nagyarányú megszűnése, sok ember a munkanélküliségtől való félelmében orvoshoz ment azokkal a panaszokkal, amelyekkel régebben nem törődött. A nem túl nagy összegű, de legalább biztos rokkantnyugdíjat jobbnak tartották a munkanélküliségnél vagy a bizonytalanságnál.

2. táblázat

Az 1980-as években aktív falusi lakosság foglalkozásának változása az 1980-as évek és 1994 között (százalékban)

A foglalkozás változása	Cseh Közt. N=672	Magyarország N=712	Lengyelország N=669	Szlovák Közt. N=864
ugyanabban az ágazatban és szinten van állása	49,9	35,4	51,0	45,3
ugyanazon a szinten, más ágazatban van állása	4,9	2,9	1,5	5,9
lefelé mozdult	10,1	14,2	10,5	21,3
felfelé mozdult	7,0	1,8	4,0	3,6
inaktívvá lett	9,7	40,9	25,7	14,2
vállalkozóvá lett	11,2	3,1	3,4	7,4
értékelhetetlen változás	7,3	1,6	3,7	2,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Globális áttekintésben tehát Csehországban, Lengyelországban és Szlovákiában a falusi lakosság nagyjából azonos és a magyarországinál jóval magasabb arányban őrizte meg nyolcvanas évekbeli helyzetét, ha azonban az 1980-as éveket foglalkozásonként hasonlítjuk össze 1994-gyel, akkor fény derül a különbségek finomabb szerkezetére (lásd 3. táblázat).

Magyarországon a munkahely megőrzése leginkább a mezőgazdaságon kívüli diplomás szakembereknek (64,7%), az adminisztrátoroknak (54,9%) és a mezőgazdaságon kívüli szakmunkásoknak (45,8%) sikerült. A változások legnagyobb vesztesei a mezőgazdasági munkások: 17,4, illetőleg 20 százalékuknak sikerült megőriznie nyolcvanas évekbeli munkahelyét vagy státuszát. Őket követik a mezőgazdaságon kívüli szakképzetlenek 29,7 százalékkal. A mezőgazdaság természetesen nem csak munkásait „vetette ki” magából, hanem vezetőit is, csak hogy ezeknek a vezetőknek és diplomás szakembereknek sikerült tudásukat és kapcsolataikat átmenteni: a 66,7 százaléknyi diplomás szakember mindegyike mezőgazdaságon kívüli azonos szintű állásra konvertálta tudását, a státuszát megőrző 71,4 százaléknyi vezető közül 14,3 százalék a mezőgazdaságban maradt vezető, 57,1 százalék pedig másutt lett az. A munkások előtt más út állt, legnagyobb részük inaktívvá lett: a bárhol dolgozó szakmunkások 52 százaléka, a segéd- és betanított munkások 65 százaléka.

Lengyelországban a falusi aktív népesség 36 százaléka magángazda volt, és ez a státusz természetesen alig változott, 63,3 százalékuk továbbra is magángazda maradt. És mivel Lengyelországban ez a falusi lakosság legnépesebb foglalkozási csoportja, meg is határozza a státuszok megőrzésének magas átlagát.

3. táblázat

Az 1980-as évekbeli állást vagy státuszt 1994-re megőrzők az aktív keresők százalékában

A foglalkozás és/vagy státusz 1994-ben	Aktív keresők foglalkozása az 1980-as években									
	diplo- más szak- ember a mg- ban	diplo- más szak- ember a mg-on kívül	veze- tő a mg- ban	veze- tő a mg-on kívül	ad- mi- nisz- trá- tor	szak- mun- kás- a mg- ban	szak- mun- kás a mg-on kívül	beta- nított/ segéd- munkás a mg- ban	beta- nított/ segéd- munkás a mg-on kívül	ma- gán- gaz
Cseh Köztársaság állás ugyanott vagy máshol azonos szinten	52,8	65,5	53,0	47,6	66,0	41,3	49,1	50,1	50,7	
Magyar- ország állás ugyanott vagy máshol azonos szinten	66,7	64,7	71,4	44,4	54,9	17,4	45,8	20,0	29,7	
Lengyel- ország állás ugyanott vagy máshol azonos szinten	50,0	77,8	20,0	37,5	22,8	42,8	59,2	36,7	39,9	63,7
SZLOVÁK KÖZTÁRSASÁG állás ugyanott vagy máshol azonos szinten	45,8	72,8	46,7	44,8	54,5	61,9	55,8	35,9	38,5	

A Cseh és a Szlovák Köztársaság sok tekintetben hasonló vonásokat mutat. Az eddigi változásoknak nincsenek olyan vesztesei, mint a magyar mezőgazdasági munkások vagy akár a mezőgazdaságon kívüli szakképzetlenek. A Cseh Köztársaságban mindegyik foglalkozási csoportban – függetlenül attól, hogy a mezőgazdaságban dolgozott-e vagy másutt – 40 százalék fölött van az aránya azoknak, akik megőrizték korábbi státuszukat. Ettől a képtől Szlovákia kissé eltér a szakképzetlen munkások esetében, de azért még ők is 30 százalék fölötti arányban őrizték meg státuszukat.

A cseh és a szlovák stabilitásnak azonban egészen más oka van, mint a lengyelnek. Sem Csehországban, sem Szlovákiában nem volt az állami vagy szövetkezeti szférán kívül olyan domináns csoport, amely éppen függetlensége révén tudta volna megőrizni korábbi pozícióját. Itt a viszonylagos stabilitást az okozza, hogy még nem történt meg a szocializmusból örökölt struktúrák lebontása. A Csehszlovákiában elindult kuponos privatizáció nem érintette olyan radikálisan a gazdaság szerkezetét, mint például a magyar privatizáció, így a magyar

mezőgazdaságban nagyobb arányban szűntek meg téeszek és állami gazdaságok, mint Csehszlovákia két utódállamában⁴.

Ha megnézzük a falusi lakosság foglalkozását a kérdés időpontjában (1. táblázat), akkor azt látjuk, hogy 1994-re mindenütt csökkent a mezőgazdaságban dolgozók aránya. A változás számottevő Magyarországon, ahol a mezőgazdaságban dolgozó falusi népesség aránya a nyolcvanas évektől 1994-ig 24 százalékról 9,9 százalékra csökkent (2,4-szeres csökkenés), és a Cseh Köztársaságban, ahol 31 százalékról 14,8 százalékra (2-szeres). A szlovák 1,2-szeres és a lengyel 1,1-szeres csökkenés továbbra is magas arányú mezőgazdasági foglalkoztatottságot takar (30 és 42%), csak Lengyelországban a magánszférában, Szlovákiában pedig az állami és szövetkezeti gazdaságokban. A drasztikus magyar csökkenés hátterében az áll, amiről egy Győr-Moson-Sopron megyei kft egyik tulajdonosa számolt be: a kft-t a felszámolt szövetkezet két ágazatvezetője alapította, akik reorganizációs hitelből megvették a szövetkezet gépeinek és épületeinek egy részét, és harmadannyi alkalmazottal körülbelül akkora bérelt területen gazdálkodnak, mint korábban a téesz. (Hasonló esetet az ország más tájain készített interjúkból is idézhetnénk.)

„Ha a szövetkezetben kiment a traktoros szántani, és bejött két órákor, hogy rossz a gép, akkor az már elképzelhetetlen volt, hogy aznap még dolgozzon. Most bejön két órákor, akkor még délután kimegy öt óráig, és 20 hektár földet lesimít. A téeszben ez már maradt a másik napra, de a munkabért ugyanúgy felvette volna. Most itt olyan nincs. Ha bejön, másik munkát kell csinálnia. Önállóan meg kell neki oldani, hogy ha egy trágyaszórásnál műszaki hiba előadódik, akkor bejön, és automatikusan, ha nem vagyunk itt, a műhelynek hozzá kell látni a trágyaszóró kijavításához. A téeszben megvárták, és ha csak másnap jött be a műhelyfőnök, mert más elfoglaltsága volt, vagy vidéken volt, akkor nem volt kijavítva, mert nem volt, aki azt mondja, hogy most ne azt csináljátok, hanem ezt.

Vagy másik példát mondok. Meg voltunk ijedve, hogyan fogjuk tudni a kombájnokkal 400 hektár gabona a leszedését elvégezni. Nekiálltunk szedni, és egy 50 hektáros táblát megkínált három kombájn, és kész lett. Mondja a kollégám, aki a téeszben is irányította ezt, hogy tavaly öt kombájjal nem végeztek ugyanekkora területen.”

Az interjúrészt jól érzékelteti a változásokat. A magánszervezetekben nőtt a hatékonyság, mert az adminisztráció minimálisra csökkent, rugalmasabb lett a munkaerő-felhasználás, hosszabb a munkaidő. A hatékonyság növekedéséhez az is hozzájárul, hogy korábban a tagság nemcsak a szövetkezet földjeit művelte, hanem a sajátját is. A háztáji gazdaság megszűnésével a munkaerő tetemes része felszabadult, ami lehetővé tette a létszám radikális csökkentését, hiszen az alkalmazottként megmaradt tagok a társaság földjét teljes munkaidőben művelik. Szerepe van annak is, hogy a szövetkezetből átalakult magántársaságok a kevésbé élőlakó-igényes gabona- vagy aprómagtermelést tartották meg. Az új agrárvállalkozások további előnye, hogy a volt szövetkezetből a leg-

jobb felszerelést vásárolták ki, illetőleg új gépeket is vettek. A kevesebb leállást és kisebb szervízigényt részben ez magyarázza, részben pedig az, hogy a munkaerőben is válogathattak. A munkanélküliség miatt túlkínálat van a munkaerőpiacon, így az új társaságok megtehetik, hogy kis létszámmal, több szakmához értő munkásokkal dolgozzanak, és a munkák egy részét idénymunkásokkal végeztessék el.

A mezőgazdasági foglalkoztatáson belüli arányok is hűen tükrözik a különböző országokban zajló folyamatokat. A mezőgazdasági nagyüzemek vezetői és diplomás szakemberei Lengyelországban, ahol a magángazdaság dominál, a falusi aktív keresőknek mindössze 0,4 százalékát képviselik, Magyarországon, ahol a legtöbb téesz és állami gazdaság bomlott fel, 1,1 százalékát. Csehországban és Szlovákiában viszont, ahol a szocialista mezőgazdaság volt nagyüzemei nagyobb arányban maradtak meg, 3,9 és 6,9 százalék a vezetők és diplomások aránya.

Az 1. táblázat egyik feltűnő adata a vállalkozók magas aránya Csehországban (14,5%). Ez nehezen értelmezhető, mert sok ismert tény ellentmondani látszik e fejleménynek: a megmaradó nagyvállalati munkahelyek; a megmaradó szövetkezetek és állami gazdaságok; a magyarhoz vagy lengyelhez képest később induló magánszektor; vagy akár az, hogy a szlovákiai adatokhoz hasonló értéket mutató összes szerkezeti változó mellett *ez az egy* egészen eltérő értéket mutat. Valószínű magyarázatnak tűnik, hogy a fogalmat Csehországban másképp értelmezik, mint a többi országban, és hogy a vállalkozó szónak Csehországban pozitívabb konnotációi vannak, mint Szlovákiában. Ez utóbbira nézve maga a vizsgálat is szolgáltat adalékot. Arra a kérdésre, hogy „Mi a véleménye az újonnan felbukkanó vállalkozókról?”, a két szélső értéket képviselő válaszlehetőséget igen eltérő arányban választották a két országban:

	Cseh Köztársaság	Szlovák Köztársaság
tehetséges és bátor emberek	34%	24%
gazemberek, akik mások		
becsapásával érvényesülnek	8%	20%

Csehországban tehát a vállalkozás „jó dolog”, és vannak arra utaló jegyek, hogy némelyik kupon-tulajdonos – holott nem ebből a „tulajdonából” él vállalkozóként definiálta önmagát.

A megélhetés forrásai

A megélhetés forrásait csak a háztartás, és nem egy véletlenül kiválasztott személy szintjén érdemes vizsgálni. A négy ország 18 éven felüli falusi lakosságát

reprezentáló mintába bekerült 4007 személy „hozott magával” 4007 háztartást, amelyeknek mindegyik 18 éven felüli tagjáról (összesen 10 047 főről) vannak demográfiai, foglalkozási, iskolázottsági és a jövedelemforrásra vonatkozó adataink. A jövedelem típusaira adott válaszok szerint a háztartások zömében (79%-ában) annyi a jövedelemforrás, ahány felnőtt van, azaz minden felnőttnek egy jövedelemforrása van. Mivel a keresők többsége alkalmazott vagy nyugdíjas, megállapítható, hogy a legtöbb háztartásban a családtagok alkalmazottként főállásban kapott fizetéséből vagy a nyugdíjából élnek.

Elemezhetnénk részleteiben a jövedelemforrásokat, mert vannak adataink arról, hogy a különböző országok különböző foglalkozási csoportjainál hány és miféle plusz jövedelemforrás fordul elő jellemző módon. Úgy véljük azonban, hogy nem érdemes, mert már az eddigi adatok is fenntartással kezelendők. A válaszok megbízhatóságában azért kételkedünk, mert a több mint tízezer falusi felnőttnek mindössze 3,5 százalékánál szerepelt kiegészítő jövedelemforrásként a mezőgazdasági tevékenység. Ez minden eddigi ismeretünknek és tapasztalatunknak ellentmond. De ellentmondanak ugyanennek a kérdőívnek más kérdéseire adott válaszok is. (A jövedelem nagyságára vonatkozó kérdést eleve nem tettünk a kérdőívbe, de úgy tűnik, hogy olyan kérdést sem érdemes feltenni, amelyben szerepel a jövedelem szó.)

Arra a kérdésre, hogy családja foglalkozik-e mezőgazdasági termeléssel, egészen más válaszokat kaptunk (4. táblázat).

4. táblázat

A család mezőgazdasági termelése

Foglalkozik-e a család mezőgazdasági termeléssel?	Cseh Közt. N=910	Magyar- ország N=1000	Lengyel- ország N=1017	Szlovák Közt. N=1037
nem	32,2	14,3	41,4	12,4
csak saját fogyasztásra	61,2	59,1	24,0	73,2
alkalmanként eladásra is	4,2	17,7	7,3	11,1
rendszeresen eladásra	1,1	6,7	7,0	2,8
a család jövedelmének legalább fele ebből ered	1,3	2,2	20,3	0,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Miközben általában a falusi háztartások többsége folytat mezőgazdasági tevékenységet, szignifikáns különbségek vannak az országok között. A lengyelországi különös megoszlás a többtől eltérő lengyel helyzetet tükrözi. Itt a legnagyobb azoknak a családoknak az aránya, amelyek egyáltalán nem termelnek, de itt a legnagyobb azoké is, amelyek jövedelmüknek legalább a felét mezőgazdasági termelésből szerzik. A lengyel esettanulmányokból tudjuk, hogy akárcsak Magyarországon vagy Szlovákiában majdnem mindegyik falusi háztartás termel valamit. Ugyanakkor a tradíciókból következően a lengyel kutatók

és a kérdezettek az egy hektár alatti földterületen végzett tevékenységet nem tekintették mezőgazdasági termelésnek. Magyarországon és Szlovákiában alig van olyan falusi család, amelyik ne folytatna mezőgazdasági termelést. De Szlovákiában túlnyomórészt csak saját fogyasztásra termelnek, és mindössze a családok 14,4 százaléka termel kisebb-nagyobb mértékben piacra, ezzel szemben Magyarországon ez az arány majdnem a kétszerese: 26,6 százalék. A csehországi falvakban élő családok 32,2 százaléka nem folytat mezőgazdasági termelést, és mindössze 6,6 százalékuk termel eladásra.

Bár a pénzbeli jövedelem nagyságát illetően nem tettünk fel kérdéseket, szeretnénk volna megbecsülni, hogy mégis mit jelenthet a családok életében a mezőgazdasági tevékenység. Ezért a fontosabb növényi és állati termékekre vonatkozóan⁵ megkérdeztük, hogy mennyit termeltek az elmúlt esztendőben.⁶ Úgy tűnik, hogy alapvetően mind a négy országra a termelés elaprózottsága jellemző, sokféle terméket állítanak elő. Ez annak a hagyományos parasztgazdaságnak a képét vetíti elénk, amely csak mellékesen folytat árutermelést, főleg saját sokrétű szükségletét akarja kielégíteni, és az esetlegesen keletkező többletterméket viszi piacra. A specializáció nem jelenik meg. Ha azonban összevonnuk néhány típust (5. táblázat), akkor láthatunk különbségeket az országok között. „Kevés” számú termékfajtát állít elő a magyar háztartások 21 és a csehországiak 19 százaléka. Lengyelországban és Szlovákiában azonban csak a családok 11, illetőleg 12 százaléka. Ha pedig megnézzük a másik végletet, a „nagy” számú termékféleséget, azt találjuk, hogy Lengyelországban a családok 26 százaléka esik ebbe a legkevésbé specializálódott termelésbe, Szlovákiában 17, Csehországban 14, Magyarországon pedig csak 4 százalék. Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy az általános hasonlóságokon belül Magyarországon a mezőgazdasággal foglalkozó háztartások némileg specializáltabb termelést folytatnak, mint a többi országban. Esettanulmányainkból és a szakirodalomból (Harcza 1994) azt is tudjuk, hogy ez a specializáció főként az állattenyésztésben honos.⁷ Lengyelországban a kisparaszti gazdálkodás érintetlensége egyben a régi termelési kultúra és mentalitás konzerválódását is jelentette.

5. táblázat

Mezőgazdasági terméktípusok száma országok szerint (a háztartások százalékában)

Egyidejűleg termelt termékfajták	Cseh Közt. N=252	Magyar- ország N=777	Lengyel- ország N=463	Szlovák Közt. N=498
„kis” számú termékképeség	19,0	21,0	11,0	12,0
„közepes” számú termékképeség	67,0	75,0	63,0	71,0
„nagy” számú termékképeség	14,0	4,0	26,0	17,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

„kis” számú: 1–2 fajta állati termék
vagy 1–2 fajta növény
vagy 1–2 fajta növény + 1 fajta állat
„nagy” számú: 3–4 fajta növény + 6–9 fajta állat
vagy 5–9 fajta növény + 5 fajta állat
vagy 5–9 fajta növény + 6–11 fajta állat

A tradicionalizmust még egy adalék alátámasztja. Magyarországon nincs szignifikáns különbség a mezőgazdasági termelés specializáltsága és aszerint, hogy a háztartásfő a mezőgazdaságban vagy azon kívül dolgozik, a másik három országban viszont van, ám az összefüggés paradoxnak tűnik: a mezőgazdaságban dolgozó háztartásfők családjainál kevésbé specializált a termelés, mint a mezőgazdaságon kívül dolgozó esetében. Ezt azt jelenti, hogy ha mondjuk egy falun lakó ipari munkás részánja magát mezőgazdasági termelésre, akkor nagyobb valószínűséggel fog például nagybani csirketenyésztésbe, mint egy paraszt.

Az egyes termékek ugyan sejtetni engedik, hogy önellátó vagy kereskedelmi célú termelés folyik-e, igazából azonban a becsült termelési értékkel⁸ együtt lehet ezt megítélni. A 6. táblázat adatai igazolni látszanak azt, hogy Lengyelországban él a legtöbb olyan falusi család, amelynek a mezőgazdaság az egyetlen vagy fő megélhetési forrása. Az nyilvánvaló, hogy 100 000-es termelési érték alatt kizárt, hogy a család csak mezőgazdaságból él, legfeljebb kiegészítő jövedelemről lehet szó. Természetesen a 100 000-es érték is kevés a megélhetéshez, de az biztos, hogy a csak mezőgazdaságból élőket ebben a kategóriában kell keresni. A legtöbb család Lengyelországban található a 100 000 fölötti kategóriában (34,9%), ezt követi Magyarország (14%), Szlovákia (12,2%) és Csehország (6,5%).

6. táblázat

A mezőgazdasági tevékenység termelési értéke (a háztartások százalékában)

Termelési érték	Cseh Közt. N=947	Magyarország N=1000	Lengyelország N=1019	Szlovák Közt. N=1041
0/év	73,5	22,3	54,6	52,2
X–10 000/év	5,6	13,0	3,3	5,5
10 001–20 000/év	4,6	13,7	1,4	6,2
20 001–50 000/év	6,4	24,7	2,3	11,1
50 001–100 000/év	3,3	12,3	3,5	12,8
100 001–X/év	6,5	14,0	34,9	12,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Következő lépésként megnéztük, hogy hány olyan háztartás van, amelyben egyetlen termék termelési értéke az összes mezőgazdasági termelési érték legalább 75 százalékát teszi ki (ami megbízhatóan jó jel, hogy az adott termékre szakosodtak). Az ilyen háztartások aránya a cseh mintában 4, a lengyelben 5, a szlovákban 7, a magyar mintában pedig 13 százalék. A szakosodott termelést folytató magyar falusi háztartások 63 százaléka három termék között oszlik meg: zöldség, csirke és disznóhús ami a magyar mezőgazdasági kistermelés ismeretében nem meglepő. Hasonlóan kiugró érték csak Lengyelországban és Szlovákiában van, mindkét helyen a burgonya a domináns termék.

Mindebből az alábbi következtetések adódnak. Lengyelországban folytat a legtöbb falusi család főfoglalkozásban mezőgazdasági termelést, megélhetésüket azonban nem specializált termelés biztosítja, hanem inkább volumenében nagyobb, hagyományosan elaprózódó termelési struktúra. A másik három országban a falusi családok túlnyomó többsége csak kiegészítésként végez mezőgazdasági tevékenységet, nem ez a fő megélhetési forrása, viszont Magyarországon ebben a kiegészítő tevékenységben nagyobb fokú a specializáció, mint a többi országban.

A föld

Akármilyen céllal és akármilyen volumenben végeznek a falusiak mezőgazdasági tevékenységet, földre mindenképpen szükségük van. Csehországban 183 családnak⁹ (a falusi családok 19%-a), Magyarországon 565 családnak (57%), Lengyelországban 452 családnak (44%), Szlovákiában 425 családnak (41%) van saját tulajdonú földje. A legmagasabb magyar arány mögött viszont az áll, hogy a falusi családoknak átlagosan kisebb birtokuk van, mint a többi országban (7. táblázat).

7. táblázat

A földdel rendelkező falusi családok birtoknagyság szerint (százalékban)

Hány hektár földdel rendelkezik a család 1994-ben	Cseh Közt. N=183	Magyar- ország N=565	Lengyel- ország N=452	Szlovák Közt. N=425
max 1 hektár	45,4	76,6	12,2	71,5
2–5 hektár	34,4	15,2	13,1	19,1
6–10 hektár	9,8	5,8	19,7	4,7
11–20 hektár	5,5	2,5	37,3	2,1
21 hektár és több	4,9	1,9	17,7	2,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

A magyar falusi családok rendelkeznek a legnagyobb arányban egyhektáros vagy kisebb birtokkal (74,6 %), és legkisebb arányban 21 hektárossal vagy nagyobb (1,9%). A magyarhoz hasonló a szlovák birtokmegoszlás, csak néhány százalékkal kevesebben vannak az egy hektárosok, és néhány tizedszázalékkal többen a 20 hektár fölöttiek. A lengyel megoszlás tükrözi a többi volt szocialista országtól eltérő helyzetet, amennyiben a legnépesebb csoport a 11–20 hektárosoké, de számottevő a 20 hektáron fölöttiek száma is (a földdel rendelkező falusi családok 17,7 %-a).

Mind a négy országra jellemző, hogy legnagyobb arányban azoknak van most is földtulajdona, akiknek a családjában 1948 előtt is volt, a mérték azonban különbözik. Lengyelországban a jelenlegi földtulajdonosok 86 százalékánál volt a család birtokában korábban is föld. Bármennyire nyomorgatták is a földjüket megtartó parasztokat, a folytonosság nem szűnt meg sem de facto, sem de jure. Csehországban és Szlovákiában majdnem egyforma a most is, korábban is földdel rendelkező családok aránya (79 és 78%), Magyarországon viszont a régen földbirtokkal rendelkező családok leszármazottainak csak 68 százaléka birtokos ma is. A föld birtoklásának tényén kívül folyamatosságot találunk a földbirtokok méretében is. Legnagyobb arányban azoknak van 21 hektáron fölüli birtokuk, akiknek a szülei vagy nagyszülei is ekkora birtokkal rendelkeztek. E szabályosság alól csak Magyarország kivétel.

A magyarországi esettanulmányokból, amelyek helyszíne Borsod-Abaúj-Zemplén, Győr-Moson-Sopron, Pest, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Zala megye tíz községe, jellegzetes kép bontakozik ki, egyszersmind magyarázatot ad a földbirtoklás családi folytonosságának megszakadására. A vizsgált falvak mindegyikében létrejött két-három 120–300 hektáros nagybirtok, és ezek tulajdonosai zömmel a téészek volt elnökei illetőleg agrárszakember középvezetői. Ezek az „új földbirtokosok” az esetek többségében nem közép- vagy nagygazda családból származnak, sőt némelyikük városi lakosként végezte el az agráregyetemet, és már munkavállalóként került először falura. Van köztük olyan, aki – megvásárolva a felbomlott téesz szolgálati lakását – csak most lett a faluban háztulajdonos.

E kezdeti földkoncentráció két eleme érdemel figyelmet: egy technikai és egy mentalitásbeli. A technikai az egyszerűbb. Az új birtokosok a részaránytulajdonok és kárpótlási jegyek összevásárlásával tettek szert hivatalosan még nem ismert, de a személyes beszélgetésekben bevallott nagyságú birtokaikra. E vásárlások viszont olyan eladókat is feltételeztek, akikben nem volt meg sem a hajlandóság, sem az elszántság (sok esetben a pénz sem) a magángazdálkodásra. A vizsgált falvakban a részarány-tulajdonosok 90 százaléka vagy bérbe adta, vagy rögtön eladta 2-3 hektárját. Hasonló történt nem hivatalosan, hanem „zsebszerződések” útján a kárpótlási jegyekkel. Az első kárpótlási liciteknel csak azokat érdekelte a föld, akik nagyon tudatosan készültek a magángazdálkodásra. A kárpótoltak zöme még nem vette komolyan, hogy a földnek értéke, a földtulajdonnak szerepe lesz. Később, amikor kezdtek megszűnni a téészbeli munkahelyek, és ez felértékelte a földtulajdont, már késő volt, és megszerezhető föld is kevés maradt.

A mentalitás szerepe a birtokok kialakulásában összetettebb. Azt lehet mondani, hogy mind a földet vásárlók, mind az eladók realitásérzékről tettek tanubizonyosságot. A részaránytulajdonát vagy kárpótlási jegyét eladó többség egyben ahhoz a többséghez tartozik, amely aktív életének nagyobb részét a téészen már csak részmunkák végzésével töltötte. Ennek két következménye érhető tetten. Az egyik, hogy egyfajta bér munkás tudatot alakított ki, ami közeláll a régi cselédmentalitáshoz.

„Amikor a növénytermesztési ágazatból megcsináltuk a bt-t, azt mondtuk az embereknek, hogy ha befizetnek 50 000 forintot a törzstőkébe, egyenrangú beltagok lehetnek. A beltág jogosult arra, hogy irányítsa a szervezetet, de persze teljes vagyonával, nemcsak amit bevitt, hanem házával, feleségével, mindenével felel az egészért. A kültag a bevitt vagyonával felel. Ha bevitt 2000 forintot, és bukik a bt, akkor elveszti a 2000 forintot, na meg a fizetését és az állását. Nem akartak beltagok lenni. Nem mintha nem lett volna 50 000 forintjuk, de azt mondták, hogy ők nem kockáztatnak, és különben sem akarnak itt irányítani. Mondjuk meg nekik reggel, hogy ma mit csinálnak, és azt megcsinálják” (volt növényvédelmi vezető).

A részmunkával eltöltött élet másik következménye a szakismeret hiánya. Azokkal a komplex agrotechnikai, növényvédelmi, állategészségügyi, gépészeti, pénzügyi és marketing ismeretekkel, amelyekre a 20. század második felében Európában egy gazdaság viteléhez szükség van, nem rendelkeznek a téések volt munkásai, rendelkeznek viszont a téések diplomás felső- és középvezetői.

„A Józsi, akinek évek óta minden reggel megmondják, hogy ma ide menjél, és ezt csinálj meg, csak a következőket nem tudja: mit vessen a földre, azt honnan szerezze, mikor és hogyan készítse elő a talajt, mikor mivel és mennyivel permetezzen, és hol adja el, amit megtermelt. Az agrárértelmiségen kívül itt már senki nem ért a mezőgazdasághoz. Az idősebb korosztály, aki csinálta valamikor, azon a szinten, ahogy akkor csinálta, azon a szinten ért hozzá. De azon a szinten, hogy növényvédelem, műtrágyázás meg egyéb dolgok, már nem értenek” (volt növénytermesztési ágazat-vezető).

A tudás-tőkén kívül a volt vezetőknek egyéb előnyük is van: a kapcsolati tőke. Az alapanyag-kereskedésnél, a felvásárlásnál, az élelmiszeriparnál és a bankoknál működő személyes kapcsolataikat a folyamatosság megszakítása nélkül vitték át magángazdaságukba.

„Nem probléma eladni, mert elég nagy ismeretségi kapcsolatam van. Ha én nem tudom eladni, akkor senki. És viszonylag jó áron adtam el, 1900 Ft-ért. A vetőmagot meg még drágábban. A köles vetőmag különleges bánásmódot igényel, azt 40 fokon szárítóban kétszer-háromszor átforgattuk, és 2500 Ft mázsánkénti szerződésemmel van rá. De most még egyezkedünk, valószínűleg én fogom kiostolni, zsákolni, és úgy néz ki, hogy 3000 Ft is lesz.

– Szárítója is van?

– Nincs. L-ben a Gabonaforgalminál csináltatom. A jó kapcsolataim sokat segítenek rajtam. Egyébként nehéz helyzetben lennék” (volt téeszelnők).

„Nagyon sokat számít az, hogy 22 éve ismernek, és megbíznak bennem. Nincs problémám az értékesítéssel, ezek bejáratott csatornák. Sőt, nekem a Hűtőipar vagy a Paksi Konzervgyár még előleget is adott, hogy a felvásárlásnál készpénzzel tudjak fizetni. Akkor, amikor a konzervgyáraknak nem volt pénzüik, váltókkal fizettek... Nagyon érdekes volt, hogy idén az igazgató nem akarta aláírni a hitelt, mert elégették a papírt, és azon egy új név volt, mert ugye kft-t csináltunk. Amikor a kereskedelmi igazgató mondta, hogy ez tulajdonképpen a B. Gyuri, vagyis hogy én vagyok, akkor rögtön aláírta” (volt felvásárlási és értékesítési ágazatvezető).

A tudás és a kapcsolatrendszer természetesen a volt vezetőknel is kialakítja a rájuk jellemző mentalitást. Nem véletlen, hogy többségük a megszerzett birtokhoz többmilliós reorganizációs hitellel biztosította a szükséges épületeket és gépeket.

„...Mi, akik az elmúlt rendszerben is az agrárágazatban és vezető poszton dolgoztunk, megszoktuk, hogy milliókban gondolkozzunk, hogy hitelt veszünk föl, és most a magánéletbe átvisszük ezt, és könnyebben tudjuk átvészelni a dolgokat, mint egy egyszerű ember, aki azt mondja, hogy nem veszek föl hitelt, mert az anyám így tanított” (volt téesz-elnök).

A téeszek volt szakmai vezetőin kívül még egy – bár számban jóval kisebb – típus található az új birtokosok között. Azok a speciális szakértelemmel rendelkező kétkezi dolgozók (inszeminátor, szerelő, erőgépkészítő stb.), akik a téesz-beli munka mellett már korábban vállalkozásba kezdtek: baromfitermelés 5000–10 000 darabos turnusokban; disznó hizlalása évente kétszer 50–100 darab; fóliás zöldségtermesztés stb. Ezek az emberek az első adandó alkalmat megragadták kiselejtezett vagy árverésre bocsátott gépek megszerzésére, a téeszből való kiválásra és földszerzésre.

Az új birtokosokkal szemben a régiéket eltűntek. Az esettanulmányok falvaiban „leltárba vettük” a falu 1945 előtti nagyobb birtokosait (falvanként hét-nyolc nagyobb gazdára emlékeztek), és egyetlen kivétellel azt találtuk, hogy leszármazottaik vagy városi értelmiségiek lettek, vagy külföldre távoztak, sok család pedig kihalt. Az egyetlen kivétel esetében viszont nem tudtuk eldönteni,

hogy az ifjú agronómust a korábbi családi hagyomány folytatójának tekintsük-e, avagy volt térszbeli pozíciója és szakértelme hasznonélvezőjének.

Mindebből úgy tűnik, hogy a többi országhoz képest Magyarországon szakadt meg leginkább a folyamatosság. Ez magyarázható egyrészt a kárpótlási politika országonként különböző technikájával, másrészt a magyar mezőgazdaság fentikben már leírt magasabb fokú specializációjával. A hetvenes évek folyamán lassan elvesztették a jelentőségüket az olyan háztáji gazdaságok, amelyek termelésüket, értékesítésüket a volt kis- vagy középparaszti gazdaságok mintájára szervezték meg. Szerepüket átvették a paraszti hagyománnyal szakító specializált kisüzemek: csirkehizlaldák, tojatóházak, fóliás zöldségtermelés stb. Olyan átrendeződés történt, amely a képzetebbek és fiatalabbak számára lehetővé tette, hogy valamilyen specializált, munkaintenzív, ugyanakkor a hagyományos mezőgazdasági termelésnél lényegesen jövedelmezőbb tevékenységet végezzenek. A hetvenes évektől kezdve nem csak korábbi gazdagparaszti vagy leszármazottaik fogtak ilyen specializált termelésbe, ahogy ezt Szelényi Iván is írja.¹⁰ A magyar közvetett kárpótlás azután azoknak, akik úgy döntöttek, hogy nem akarnak mezőgazdasággal foglalkozni, lehetővé tette kárpótlási jegyeik alternatív felhasználását, a volt térsz-vezetőknek és a korábbi specializált kistermelésben intellektuálisan és anyagilag megerősödő csoportnak pedig azt, hogy több földet szerezzon. A cseh és szlovák közvetlen kárpótlás ezzel szemben rákényszerítette az embereket a földtulajdonlás folyamatosságát, és nem feltétlenül olyanoknak juttatta a földet, akik gazdálkodni is akartak.

Megvizsgáltuk azt is, hogy ki hogyan jutott földbirtokához. A megkérdezettek több lehetőség közül választhattak egyidejűleg, hiszen egy birtok több forrásból is létrejöhetett. Legjellemzőbbnek azonban az bizonyult, hogy a birtok egy forrásból származott; egyenlő forrásból a családok 12 százaléka szerezte földjét.

8. táblázat

A földhöz jutás módja (a földtulajdonosok százalékában)

Hogyan jutottak földhöz?	Cseh Közt.	Magyarország	Lengyelország	Szlovák Közt.
mindig a családé volt	90,0	38,0	96,0	67,0
vették	18,0	11,0	9,0	3,0
kárpótlás révén	26,0	9,0		35,0
örökölték	23,0	31,0	3,0	n.a.*
egyéb módon	14,0	19,0	4,0	18,0

* A szlovák kérdőívből kihagyták az öröklésre vonatkozó opciót.

A volt Csehszlovákiában jogilag a kuláknak minősítettek kivételével mindvégig a szövetkezeti tagok tulajdonában maradt a föld. A „mindig a családé volt” opció cseh és szlovák értékének eltérése abból fakad, hogy a szocializmus ideje

alatt az új és nagy ipari beruházások többsége a szlovákiai részre esett, és itt a háború előtti időszakhoz képest nagyobb mértékben változott a foglalkoztatás szerkezete, mint a hagyományosan iparodosodottabb cseh részen. Ennek következtében Szlovákiában a szocializmus évtizedei alatt több család hagyott fel a földműveléssel, mint Csehországban. Ugyanennek az opciónak majdnem 100 százalékos értéke Lengyelországban nem meglepő, hiszen itt mindvégig megmaradt a kisparaszti termelés. A magyar adat itt is jelzi, amit már korábban észleltünk: Magyarországon szakadt meg leginkább a folyamatosság. Meglepőnek legfeljebb a kárpótlás 9 százalékos értéke tekinthető, különösen az 1994-et megelőző évek politikai színjátékainak fényében. Ha igazak a statisztikák, amelyek szerint 1994 végéig 600 000 kárpótolt jutott földhöz, akkor átlagosan minden második falusi háztartást érinthetett volna a kárpótlás.¹¹ Az a tény, hogy 50 százalék helyett 9 százalék szerepel ennél az opciónál, némi fényt vet arra, hogy mekkora súlya lehet a kárpótlással szerezhető falusi földtulajdon arányát csökkentő tényezőknek: a földárverésbe bekerült városi lakosok számának; a kárpótlás első évében a jegyeken televíziót és egyéb fogyasztási cikket vásároló falusiak számának; a zsebszerződésekkel eladott kárpótlási jegyeknek.

Bár saját földjét a többség maga műveli, mégsem mindenki, és országonként szignifikás különbség van ezen a téren. Lengyelországban szinte teljes egészében a tulajdonosok maguk művelik földjüket (95%). A másik három országban nagyjából egyforma arányban vannak azok, akik maguk művelik földjüket (Csehországban 74%, Magyarországon 80 %, Szlovákiában 78%), de jellemző az is, hogy vagy teljes egészében, vagy részben bérbe adják főleg szövetkezeteknek. A részben vagy egészben szövetkezetek által bérelt birtokok aránya Csehországban és Szlovákiában 15, Magyarországon 10 százalék. A magán-személynek történő bérbeadás is előfordul, de az arány jelentéktelen, mindennél 1 százalék körüli. (Szövetkezetnek történő bérbeadás Lengyelországban nem fordul elő.)

A földhasználat és a birtok nagysága Csehországban és Szlovákiában semmiféle szabályosságot nem mutat, Magyarországon viszont az látható, hogy a kis-méretű birtokokat nagyobb arányban művelik az emberek maguk, és inkább a nagyobb méretűt adják bérbe. A saját művelés aránya szabályosan csökken az egy hektár alatti 86,5 százalékról a 20 hektár fölötti 27,3 százalékig. Olybá tűnik, hogy az egy hektár alatti földekkel a meglévő kevés eszközzel is megbirkoznak, de a nagyobb birtokokhoz nincs eszközük.

A termelés feltételei és körülményei

A szövetkezeteknek történő bérbeadás jelzi a reálfolyamatokat. Lengyelország kivételével a falusiak az utóbbi három-négy évben lettek valóságos birtokosok, és sokan nem rendelkeznek a föld megműveléséhez szükséges termelőeszkö-

zökkel. Ezért adják bérbe a szövetkezeteknek, amelyek ráadásul – miután földjeik egy részét elveszítették – fölösleges gépi kapacitással rendelkeznek. A bérbeadás jellegzetessége azonban nem feledtetheti, hogy a többség mégiscsak maga műveli földjét. Ehhez képest a gépekkel való ellátottság abszurdnak tűnik (lásd a 9. táblázatot).

9. táblázat

A magángazdaságok géppel való ellátottsága (százalékban) – 1.

Vannak-e gazdaságában gépek?	Cseh Közt. N=245	Magyar- ország N=758	Lengyel- ország N=463	Szlovák Közt. N=709
vannak	32,7	17,4	72,6	19,7
nincsenek	67,3	82,6	27,4	80,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

A helyzet azonban még ennél is rosszabb, ugyanis a termeléshez szükséges összes géppel a magángazdaságoknak csak a kisebb hányada rendelkezik (lásd a 10. táblázatot).

10. táblázat

A magángazdaságok géppel való ellátottsága (százalékban) – 2.

A szükséges gépek mekkora hányadával rendelkezik	Cseh Közt.	Magyar- ország	Lengyel- ország	Szlovák Közt.
a felénél kevesebbel	26,3	51,4	17,0	22,9
a felénél többel, de nem az összessel	37,5	25,7	66,6	42,2
minden szükségessel rendelkezik	36,2	22,9	16,4	34,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

A gyenge eszközellátás láttán óhatatlanul felmerül a kérdés, hogyan oldják meg a gazdálkodók az ebből fakadó problémákat. Hogyan működik az a hálózat, amely például Magyarországon az elmúlt évtizedekben, főleg munkacsere révén, jelentős mértékben hozzájárult a falusi otthonok felépüléséhez. Ennek kiderítéséhez feltettünk egy kérdést, amely így szólt:

„Együttműködik-e más gazdálkodókkal az alábbi ügyekben:

- a termékek értékesítésében,
- a termeléshez szükséges dolgok beszerzésében,
- közösen használnak gépet vagy segítik egymást munkával?”

A felsorolt témáknál egyenként lehetett igen-nel vagy nem-mel válaszolni. A válaszok összesítésekor kiderült, hogy a kérdezettek zöme semmiféle együttműködésben nem vesz részt.

A néhány éve tartó posztoszocialista korszakra talán a korábban kikényszerített kollektívizmus visszahatásaként mintha valamiféle elemi erejű individualizmus lenne jellemző. Leginkább Magyarországra, ahol a megkérdezettek 94 százaléka válaszolta, hogy senkivel nem működik együtt semmiben. (Csehországban ez az arány 72%, Lengyelországban 65%, Szlovákiában viszont a kérdésre válaszolók kis száma miatt az eredmény értékelhetetlen.) Az a mindegyik országra jellemző tény azonban említést érdemel, hogy a minimális kooperáción belül a közös géphasználat és/vagy munkacsere a leggyakoribb, és az értékesítésben vagy a beszerzésben elhanyagolható az együttműködés.

Az esettanulmányokból tudjuk, hogy a magángazdaságok kialakulásának első éveiben jellemző volt a bér munka. Egyrészt a téveszkek vállaltak bér munkát főlegesen vált gépeikkel, másrészt olyan vállalkozók, akik az átalakulás során nem földet, hanem gépeket szereztek eleve azzal a céllal, hogy ilyen jellegű szolgáltatással teremtsék meg létalapjukat. A korábbi kölcsönös segítség helyébe az üzleti viszony lépett.

A megélhetéshez természetesen nem elegendő a föld és a gép, a terméket – ha nem fogyasztják el – értékesíteni kell. Lengyelországban a kereskedelmi célú termelést folytatók 87 százaléka tudta eladni a megtermelt áru legalább háromnegyed részét, Magyarországon 81 százaléka. Szlovákiában már nem működött ilyen jól az értékesítés, a termés legalább háromnegyed részének értékesítése csak 65 százaléknak sikerült. (Az értékesítéssel kapcsolatos cseh adatok a válaszolók kis száma miatt értékelhetetlenek.)

A megtermelt áru nagy részét a helyi és a nagybani piacon adják el a gazdák (Magyarországon 65, Lengyelországban 60, Szlovákiában 63%). Magyarországon és Szlovákiában jelentős szerepe van a szerződésnek is, a gazdák 20, illetve 16 százaléka kizárólag szerződéssel értékesítette termékeit, Lengyelországban viszont mindössze 4 százaléka. Egyáltalán nem tudta termékeit eladni Magyarországon a gazdák 7 százaléka, Lengyelországban 3, Szlovákiában 11 százaléka.

Ha azt nézzük, hogy a különböző értékesítési stratégiák mennyire eredményesek, azt találjuk, hogy Magyarországon a szerződéssel termelők 92 százaléka mindent el tudott adni. Őket követik a nagybani piacon értékesítők 79, illetve a helyi piacokon értékesítők 59 százalékkal.

Lengyelországban azok voltak a legsikeresebbek, akik a helyi és a nagybani piacot kombinálták (86%-uk mindent eladott), őket követik a szerződésesek (kizárólag vagy piaccal kombinálva), és azok voltak a legkevésbé sikeresek, akik csak a helyi vagy csak a nagybani piacon próbálkoztak.¹²

Összegzés

A vizsgált négy országban közös, hogy mindenhol csökkent a mezőgazdaságból élő népesség aránya. A folyamat már a nyolcvanas években elkezdődött, de a csökkenés üteme a rendszerváltás utáni átalakulásokkal felgyorsult. A legalacsonyabb létszám a cseh és a magyar mezőgazdaságot jellemzi, e két ország áll a legközelebb az európai arányokhoz. Ugyanakkor a két ország jellegzetes különbségeket mutat a mezőgazdaságon belüli foglalkozási struktúrában: a cseh mezőgazdaságban több a diplomás, a vezető és az adminisztratív dolgozó.

Az adatokból kiolvasható, hogy a vizsgált országokban eltérő a mezőgazdasági átalakulás üteme és iránya. Lengyelországban maradt meg leginkább a mezőgazdaság hagyományos paraszti jellege. A vizsgált négy ország közül itt a legmagasabb a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya, és az összetétele is kedvezőtlenebb a többi országénál: itt van a legkevesebb diplomás vagy szakmunkás a mezőgazdaságban. Itt a legkevésbé specializált a termelés is. A lengyel magángazdaság birtokstruktúrája a hagyományos kis- és középparaszti birtokszerkezetre utal.

Csehország és Szlovákia sok hasonlóságot mutat, bár döntő különbség, hogy a cseh mezőgazdaságban lényegesen alacsonyabb a foglalkoztatottak aránya. A szlovákok e tekintetben a lengyelekhez állnak közelebb. A volt csehszlovák szövetkezeteknek, állami gazdaságoknak a magyarokénál bürokratizáltabb jellegére utal a diplomások, vezetők és az adminisztratív dolgozók magasabb aránya. Ebből következően itt nagyobb a készítés a szövetkezetek egybentartására, erősebb érdekek működnek a korábbi állapotok megőrzésére törekedve. A diplomások magas aránya magyarázza azt, hogy a mezőgazdaság átalakulásának iránya e két országban a nagybirtok és még nem dőlt el, hogy ez „szocialista” marad, avagy előkerülnek majd a magántulajdonba átjátszás technikái. A terepmunka során szerzett tapasztalatok is azt mutatják, hogy kárpótlás révén azok jutottak nagyobb birtokhoz, akiknek a családja a két háború között politikai érdemeiért úgynevezett „maradványföldet” kapott, és e családok gazdálkodásba kezdő tagjai szintén diplomások.

Magyarországon egyrészt kiformálódóban vannak jól felszerelt nagybirtokok, amelyeknek tulajdonosai az egykori szövetkezetek menedzserei. Ez – méretét tekintve – hasonló a cseh és szlovák fejleményekhez. Emellett a nyolcvanas években a háztáji gazdaság lehetővé tette, hogy kialakuljon falun egy tehetősebb réteg, amelynek tagjai az átalakulás idején rendelkeztek a szükséges tudással és mentalitással, tőkével, gépekkel, épületekkel, és ezek birtokában közepes nagyságú birtokokat hoztak létre. Magyarországon kialakulóban van a diplomás vagy legalább valamilyen speciális középfokú végzettséggel rendelkező főállású árutermelő paraszt típusa. Ezenkívül, a háztáji korábbi szerepéből fakadóan, Csehországhoz és Szlovákiához viszonyítva több család kapcsolódik a mezőgazdasághoz, ahol kiegészítő jövedelmet biztosító tevékenységet folytat.

Röviden összefoglalva elmondható, hogy a lengyel mezőgazdaságot a nagyszámú kis- és középparaszti birtok jellemzi, míg Szlovákiában és Csehországban a birtokok koncentrációja egyelőre túlnyomórészt szövetkezeti formában megmaradt. Magyarország köztes helyzetben van Lengyelország és a volt Csehszlovákia között; jellemző, hogy a nagybirtok a tulajdonosváltás után is megmaradt, de mellette nem hiányzik a kis- és közepes nagyságú birtok sem.

Jegyzetek

- ¹ Itt és a továbbiakban a szignifikáns jelző azt jelenti, hogy a Chi-négyzet próba szerint $p=0.0000$.
- ² A mezőgazdaságban dolgozók aránya az adminisztrátorokkal együtt értendő, amit egy másik kereszt táblából számítottunk ki, és adtunk hozzá az 1. táblázatnak a mezőgazdaságban dolgozókat jelölő értékeihez. Az arány különben meglepően kicsi, Magyarországon az adminisztrátoroknak mindössze 5, a Cseh Köztársaságban 6 százaléka dolgozik a mezőgazdaságban, Szlovákiában 15 százalékuk. Magyarországon a központi meg a helyi közigazgatásban, illetőleg az egészségügyben, az oktatásban és a kultúra területén dolgozik az adminisztrátoroknak több mint a fele, a Cseh Köztársaságban és Szlovákiában pedig ugyanilyen arányban állami vállalatoknál dolgoznak. Ha tehát falusi adminisztrátorokról hallunk, nem kell automatikusan a tsz-irodákon dolgozó nőkre gondolni.
- ³ A tényleges birtokok (és nem az adózás szempontjából releváns besorolás) felméréséből látható, hogy a Cseh Köztársaságban valójában jóval kevesebb magángazdaság van, mint Magyarországon, ám ezek átlagosan nagyobbak. Miközben szám szerint Magyarországon huszonháromszor annyi birtok van, mint Csehországban, a 100 hold fölötti birtokok száma csaknem kétszerese a magyarnak. Ez a különbség azonban a kárpótlási technikák közötti eltérésekből fakad.

Magángazdaságok 1994-ben

	Cseh Köztársaság		Magyarország		Cseh Köztársaság		Magyarország		A gazdaságok átlagos nagysága (hektár)	
A birtok mérete (hektár)	A gazdaságok száma	(%)	A gazdaságok száma	(%)	A gazdaságok összterülete (hektár)	(%)	A gazdaságok összterülete (hektár)	(%)	Cseh Köztársaság	Magyarország
x - 1	27 858	53,6	978 101	81,4	27 858	3,5	231 665	16,7	1	0,2
1-10	14 831	28,5	201 905	16,8	88 986	11,1	577 215	41,7	6	3
10-50	7 034	13,5	18 922	1,6	175 850	21,9	359 588	26,0	25	19
50-100	1 222	2,3	1 500	0,1	89 206	11,1	101 201	7,3	73	67
100 - x	1 058	2,0	587	0,05	420 026	52,4	113 536	8,2	397	193
Összesen	52 003	100,0	1 201 015	100,0	801 926	100,0	1 383 205	100,0	15	1,2

Források: OECD 1995: 91; KSH 1995a: 47

Magyarországon 1990-ben még 1268 mezőgazdasági termelőszövetkezet és 67 mezőgazdasági szakszövetkezet volt. 1994-re számuk 436-ra, illetőleg 18-ra csökkent (KSH 1995a: 43). Ez azonban nem a hetvenes évekéhez hasonló összevonások, hanem valódi megszűnések eredménye, ami a termőterület csökkenéséből is látszik. A nyolcvanas évek végi 5

millió hektárról 1994-re a felére csökkent a szövetkezetek termőterülete, ami egyben azt is jelentette, hogy a nyolcvanas években végig jellemző 75 százalékos arány helyett 1994-ben a szövetkezetek az ország termőterületének már csak 32 százalékát művelték (KSH 1990: 48, 54; és KSH 1995b: 119). Csehországban ezzel szemben 1989-ben 1024, 1994-ben 1427 szövetkezet volt. Igaz, hogy a számszerű növekedés korábban összevont szövetkezetek szétválását jelentette, és átlagos nagyságuk 2561 hektárról 1430 hektárra csökkent, de még így is a teljes mezőgazdasági terület 48 százalékát foglalták el. És maradtak állami gazdaságok is, bár részesedésük az összterületben radikálisan – 25-ről 3 százalékra – csökkent (OECD 1995: 91). (Szlovákiáról nincs OECD-jelentés, és a Szlovák statisztikai évkönyv nem közöl ilyen adatokat.)

⁵ A termékek a következők voltak: gabona, hüvelyesek, cukorrépa, dohány, olajos mag, rostonővény, burgonya, takarmánynövény, zöldségféle, bogyós gyümölcs, egyéb gyümölcs, szőlő, bor, dísznövény, fűszer- és gyógynövény, vetőmag, tej, tojás, méz, gyapjú, választási malac, marhahús, disznóhús, vágóló, birkahús, pulyka, kacsa, liba, csirke, nyúl, szőrmeállat, erdő, illetőleg faárú.

⁶ Érdemes leírni a válaszmegtagadás arányait: Csehországban 42, Magyarországon 8, Lengyelországban 14, Szlovákiában 40 százalék. Az a tény, hogy a négy ország élesen ketté válik, és az egyik csoportban a volt Csehszlovákia két utódállama található szinte azonos, nagyarányú válaszmegtagadással, a másikban Magyarország és Lengyelország jóval kisebb arányúval, mindenképpen figyelemre méltó. Az okok felderítésére azonban (amelyek lehetnek kérdezéstechnikaiak, politikaiak vagy mások) információ híján nem vállalkozhatunk.

⁷ Ez a tény igazolódott a kérdőíves vizsgálatban is. Az 5. táblázat átkódolatlan, részletesebb változatában szerepelő „egy-két fajta állati termék” sorában a magyar adat 10,3 százalék, azaz a 21 százaléknyi specializált termelés felét adja. (Ugyanez Csehországban 7,5%, Lengyelországban 1,1%, Szlovákiában 1,2 %.)

⁸ A bruttó termelési értéket úgy képeztük, hogy az egyes termékek kérdőívben szereplő mennyiségét beszoroztuk a KSH évkönyvben szereplő 1993-as átlagárakkal. Azoknál a termékeknél, amelyek gyűjtőnéven szerepeltek a kérdőívben (olajos magvak, takarmánynövény, vetőmag stb.) ezek átlagát vettük. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy az így képzett adat nem alkalmas sem a jövedelmek becslésére, sem az országok összehasonlítására. Kizárólag olyan viszonyzámként használható, amellyel néhány összehasonlítás tehető: hogyan viszonyulnak egymáshoz az egyes termékek abból a szempontból, hogy mekkora a kereskedelmi célú termelést feltételező hányaduk; az egyes országokban mekkora azoknak a háztartásoknak az aránya, amelyeknél egyáltalán szóba jöhet, hogy fő jövedelemforrásuk a mezőgazdaság; milyen az egyes termékeknek az össztermeléshez viszonyított aránya. (Becslésünk megbízhatóságát alátámasztja az a tény, hogy amikor adatainkat átrendeztük azoknak a kritériumoknak az alapján, amelyekkel a KSH valakit kistermelőnek minősít, akkor az így kapott értékkategóriák és a populáció megoszlása e kategóriák között egy-két százalékpontos eltéréssel megegyezett a KSH-ban készült tanulmány adataival (Lacika és mások 1994).

⁹ Mivel a vizsgálatban szereplő háztartások összes tagjának mindössze 0,3 százaléka nincs rokon kapcsolatban a háztartásfővel, és mivel a földtulajdon inkább családhoz kötődik, mint háztartáshoz (még akkor is, ha egy fedél alatt élő családtagok éppenséggel több háztartást alkotnak), ezért a földről szóló részben nem a háztartás, hanem a család szót használjuk.

- ¹⁰ „Akik ezekben az évtizedekben valamelyes autonómiát nyújtó beosztást tudtak kiharcolni maguknak, a magángazdaságban is hasznosítható szakismereteket tudtak szerezni, azok ma inkább polgárosodnak (az angol eredetiben: inkább lesznek vállalkozóvá), még ha nem középparaszti származásúak is.” (Szelényi 1992: 204)
- ¹¹ A *Népszabadság* 1995. január 13-i száma „A földkártpótlás árai” című cikkben FM forrásra hivatkozva 600 000 kártpótlóról ír. A népszámlálás adataiból kiszámítható, hogy a falusi család-háztartások száma (átlagosan 3,17 családtaggal számolva) körülbelül 1,2 millió.
- ¹² Sajnos Csehország és Szlovákia esetében nem lehet ezt az összefüggést megvizsgálni, mert azoknak a száma, akik mind a két összevetendő kérdésre válaszoltak, 40 fő alatt van.

Hivatkozások

- Harcza István 1994. *Paraszti gazdaságok, magántermelők, vállalkozók*. Budapest: KSH
- KSH 1990. *A föld tulajdoni és használati viszonyai Magyarországon (1949–1989)*. Budapest: KSH
- KSH 1995a. *Az élelmiszer-gazdaság 1994. évi fejlődése*. Budapest: KSH
- KSH 1995b. *Magyar statisztikai zsebkönyv 1994*. Budapest: KSH
- Laczka–SándorOros Iván–Schindele Miklós 1994. *Magánvállalkozás alakulása a mezőgazdaságban*. Budapest: KSH
- OECD 1995. *Review of Agricultural Policies: Czech Republic*. Paris, 1995.
- Szelényi Iván 1992. *Harmadik Út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó

